

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 152

Казміренко Л. І. – кандидат психологічних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8812-7588>;

Кудерміна О. І. – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3325-3886>

Теоретико-методологічні підходи до дослідження корупції як психологічного феномену

Проаналізовано наявні теоретико-методологічні підходи до вивчення корупції в психологічній науці. Висвітлено основні гносеологічні проблеми вивчення психології корупції, що охоплюють визначення предмета, принципів та емпіричних методів. Окреслено можливі шляхи розв'язання цих проблем. Доведено, що вихідними положеннями аналізу цієї проблеми мають бути основні методологічні принципи вітчизняної та зарубіжної психології: принцип детермінізму, система, єдність свідомості та діяльності, розвиток, історизм. Теоретичний аналіз поняття «корупційна поведінка» здійснено на підставі основних понять провідних психологічних шкіл: психоаналітичної, когнітивної, поведінкової, гуманістичної, крос-культурної психології, парадигми діалектичної психології, психологічної теорії діяльності, поняття соціальної поведінки, теорії соціальних установок особистості, соціально-психологічної теорії груп тощо. Вони дають змогу встановити конкретний предмет дослідження та його концептуальний апарат. Узагальнено наявні наукові дослідження теоретико-методологічних засад аналізу корупції як психологічного феномену. Зауважено, що сьгодні теоретико-методологічні засади вивчення психології корупції перебувають в активній стадії розвитку. Виокремлено деякі особливості особистості, пов'язаної з корупцією.

Ключові слова: психологія корупції; методологія; принципи; категорії; поняття.

Постановка проблеми. Сучасні дослідження у сфері психології корупції означені фрагментарністю та локальністю розгляду аспектів зазначеної проблеми. Однією з основних причин наведеного виступає недостатня розробленість методологічних засад її дослідження, які дозволили б отримувати комплексні та об'єктивні дані про масштаби, генезис і структуру корупції в державі та в різних секторах її інституціональної структури, базуючись на психологічних

джерелах її виникнення. Водночас напрацювання ефективних шляхів та напрямів превенції корупційної поведінки в сучасному суспільстві неможливе без створення науково обґрунтованого методологічного інструментарію розгляду корупції як психологічного феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Корупція виступає традиційним предметом наукового аналізу. Окремі її аспекти відображені в численних дослідженнях зарубіжних та вітчизняних науковців. Як складне системне явище феномен корупції знайшов своє відображення в працях К. Абдієва, Л. Аркуші, Х. Абуєва, В. Борисова, О. Гіди, Д. Бейлі, Д. Ейтцена, А. Закалюка, Н. Леффа, К. Лейсса, Є. Невмержицького, Г. Нойгебауера, М. Олсона, С. Роуз-Аккермана, Д. Саймона, А. Редьки, М. Хавронюка та ін. Водночас дослідження науковців різних соціальних інституцій характеризуються певною однополярністю аналізу – поза увагою дослідників залишається сам суб'єкт корупційного вчинку, не акцентується увага на психологічних аспектах та процесах, що мають перебіг у психіці особистості. Психологія корупції як окремий предмет наукового аналізу представлена переважно в роботах зарубіжних авторів (О. М. Богодухової, О. В. Вановскої, Є. М. Дровосекова, Г. І. Корчагіної, М. М. Решетнікова та ін.), але також характеризується висвітленням окремих її аспектів. Зазначене зумовлює актуальну потребу в розробці теоретико-методологічних засад дослідження корупції як психологічного феномену.

Мета статті – розгляд теоретико-методологічних засад дослідження корупції як психологічного феномену.

Викладення основного матеріалу. Здійснений нами теоретичний аналіз дозволяє стверджувати, що корупція є багатоаспектним, багаторівневим, системно організованим явищем, яке інтегрує в собі економічну, юридичну, соціальну, управлінську, політичну та інші складові. Водночас, результати наукових пошуків М. М. Решетнікова доводять – більшість теоретиків сходяться у поглядах, що початково дана проблема має суто психологічне підґрунтя. Розмірковуючи над дієвістю сучасних підходів до розгляду проблеми корупції, Ю. М. Антонян ділиться наступним враженням, яке ми повністю поділяємо: активно вивчаються правові та соціологічні аспекти при повному ігноруванні психологічних. Здається, що беруть та дають хабарі не живі люди з їх пристрастями та вабленнями, а певні роботи,

які не мають потреб та почуттів. Тому пропонувані заходи боротьби з зазначеним явищем не враховують необхідність вирішення значущих питань індивідуально-психологічного та соціально-психологічного характеру. Актуалізація важливості психологічних підвалин аналізу феномену корупції, безсумнівно, – перший крок до створення ефективних заходів викоренення повсякденності корупційної поведінки в життєдіяльності суспільства. Наступними кроками повинні бути розробка концептуальних підходів до системного аналізу, феноменології, генезису, структури і моделювання соціально-психологічних регуляторів її виникнення та існування. Ми підтримуємо думку А. Л. Журавльова та А. В. Юрєвича, що корупційна поведінка особистості – це методологічно складний об'єкт дослідження внаслідок малої доступності його вивчення через етичні та організаційні причини, це надсистемне явище, яке постійно еволюює та навіть на рівні масової свідомості сприймається неоднозначно.

Як зазначається в працях О. М. Богодухової, О. В. Вановської, Є. М. Дровосєкова, Г. І. Корчагіної, реалізація методологічних завдань стикається з низкою наступних гносеологічних проблем дослідження психології корупції.

По-перше, це проблема вибору концептуального підходу дослідження – природничо-наукового або гуманітарного. У руслі природничої парадигми досліджень за рамками методологічного підходу опиняються такі феномени, як етичні аспекти корупції, проблеми реалізації сенсу життя держслужбовців, проблеми цінностей і життєвих орієнтацій. У гуманістичній парадигмі співвідношення експериментальних і теоретичних даних актуалізує проблему інтерпретації отриманого емпіричного матеріалу залежно від концептуальних засад теоретичного аналізу даного явища.

По-друге, мотиви і мотивація корупційної поведінки не піддаються спостереженню, через що вони недоступні безпосередньому пізнанню. Вивчення психологічних аспектів корупції вимагає створення спеціальної методології, застосування суб'єктного підходу і концептуалізації інтерперсональних механізмів опосередкування психологічного знання.

По-третє, полімодальна структура досліджуваного явища вимагає поліморфної об'єктивізації наукового пізнання і застосування міждисциплінарного підходу. Зокрема,

психологічний аналіз феномену корупції передбачає атрибутування її правових, соціальних, економічних і психологічних феноменів.

По-четверте, оскільки гносеологія неможлива поза суб'єктно-об'єктних відносин, виникає проблема інтерпретації наукових фактів.

Доречним, на наш погляд, є підхід зарубіжних психологів, що концептуальним ядром теоретико-методологічних основ дослідження психології корупції може стати принцип суб'єктно-діяльнісного підходу, введений в психологічний простір С. Л. Рубінштейном. Відповідно до положень психічної детермінації активності суб'єкта, різні види і рівні його активності утворюють цілісну систему внутрішніх умов, через які на нього опосередковано впливають різні зовнішні причини. В рамках суб'єктно-діяльнісного підходу концептуалізується здатність особистості вирішувати життєві протиріччя, завдання, проблеми, тобто не тільки залежати від життя, а й визначати його. З позиції системної детермінації корупційної поведінки можна виділити два найбільш істотних її елементи: як зовнішня детермінація виступає корупційний тиск, як самодетермінація – антикорупційна стійкість або схильність до корупції як її полярна якість.

Іншим теоретико-методологічним підґрунтям дослідження психології корупції має стати системний підхід як комплекс пізнавальних інструментів, моделей і методів для проведення міждисциплінарних досліджень. Системно-аналітичний комплекс дослідження психологічних феноменів корупції повинен включати: предметний аналіз (елементний і структурний), функціональний аналіз (внутрішній і зовнішній), історичний аналіз (генетичний і прогностичний).

Структурно-функціональний аналіз корупційної поведінки як системи передбачає виявлення генетичних (породження), активнісних (ступінь), інтеракційних (взаємодія), репрезентативних (відображення), регулятивних (управління), медіаційних (опосередкування), топологічних (включеність) і ізоморфічних (подібність) відносин її компонентів.

Таким чином, виділяючи як предмет дослідження антикорупційну стійкість держслужбовців, можна говорити про системність джерел її формування й ступеневий характер механізмів її реалізації. При цьому одним із провідних джерел деструктивної поведінки, корупції та хабарництва є конфлікт

інтересів особистості держслужбовця. Неузгодженість мотиваційної структури особистості актуалізує механізми прийняття рішення і прогнозування можливих наслідків особистісного вибору.

Дослідження психологічних феноменів корупції вимагає застосування концепції *кумулятивної причини*, що обґрунтовує таку систему причинно-наслідкових зв'язків розвитку і функціонування поведінки людини, коли наслідок впливає з взаємодії низки різноякісних чинників, система яких і є причиною конкретного поведінкового акту. В емпіричному дослідженні психологічних феноменів корупційної поведінки застосування концепції кумулятивної причини і кумулятивно-факторної причини дозволить здійснити моделювання і психологічне прогнозування морально-нормативної поведінки в діяльності держслужбовців.

Основними завданнями окреслення методологічного рівня в дослідженні психології корупції є обґрунтування меж предмету, принципів побудови, форм і способів організації наукового пізнання корупційної поведінки, а також способів встановлення критеріїв достатньої обґрунтованості і верифікованості отриманих знань.

Узагальнення наявних досліджень дозволяє стверджувати, що в якості основних методологічних проблем дослідження психології корупції можна виділити два традиційних аспекти:

– що виступає предметом дослідження в психології корупції;

– як домогтися наукової достовірності та об'єктивності знань, отриманих в процесі дослідження?

Застосування категоріального аналізу, насамперед, категоріальної системи, відображеної у працях А. В. Петровського, М. Г. Ярошевського, В. А. Петровського, дозволяє визначити ключову в межах методологічних засад розгляду психології категорію – «суб'єкт». Саме корупційна або антикорупційна поведінка суб'єкта державної влади виступає в якості предмету дослідження психології корупції. Виділення категорії суб'єкта в якості предмету дослідження корупційної поведінки дозволяє, таким чином, розглядати дане явище системно, що узгоджується з онтологічної сутністю корупції як системного явища.

У межах юридичної психології одним із перших на психологічну сутність корупції звернув увагу В. Л. Васильєв.

Водночас ключовою категорією у нього виступала особистість корупціонера. В психологічному портреті корупціонера ним були запропоновані характеристики особистості, де основною системоутворюючою рисою визначалася користь. Згаданий підхід знайшов своє втілення в низці наукових досліджень (А. І. Долгова, Є. М. Богданов, О. В. Вановська, В. Г. Зазикін та ін.), основним теоретико-методологічним результатом яких виступило положення про наявність певного типу «корупціогенної особистості» – парадоксальної особистості, схильної до вчинення корупційних правопорушень. Корупціогенна особистість досліджується як соціальний тип, що має високу схильність до корупції та низьку антикорупційну стійкість. Дана наукова позиція передбачає: надання характеристики якостей людини, яка вчиняє корупційний злочин; визначення змістовної структури парадоксальних властивостей особистості корупціонера та пояснення на цій основі психологічних механізмів корупційної поведінки особистості. Безумовно, зазначені погляди мають певну практичну значущість у прикладному науковому дослідженні, але вважати їх концепцією, що може бути покладена в основу теоретико-методологічних засад дослідження психології корупції (О. В. Вановська), мабуть, є передчасним ствердженням.

Специфіка предмета юридичної психології визначається суспільно необхідною і особистісно опосередкованою взаємодією суб'єкта з системою права. З цієї точки зору і хабародавець, і корупціонер є суб'єктами права та несуть юридичну відповідальність за протиправне діяння. Тому некоректно розглядати в структурі корупційної поведінки тільки, скажімо, корумпованого чиновника. У психолого-юридичній взаємодії обидві сторони продукують необхідні атрибути протиправної ситуації. В той же час, державний службовець, як представник державного апарату, є уповноваженою особою, і за порушення закону він підлягає більш суворому покаранню. Тому юридична психологія вивчає феномен корупції з точки зору поведінки суб'єкта влади в системі категорій «мотив», «діяльність», «особистість», «правосвідомість», «умисел», «об'єкт злочину», «суб'єкт злочину» та ін. Феномен корупційної поведінки суб'єкта влади неможливо описати без використання «міжгалузевого» понятійного апарату психології особистості («самовідношення», «Я-концепція», «мотивація», «цінності», «смисли» та ін.), соціальної і юридичної психології («соціальні

установки», «кримінальні норми», «групові ефекти», «соціальні стереотипи», «організована злочинна група» і т. ін.).

Таким чином, специфіка предмету психології корупційної поведінки державних службовців полягає в тому, що об'єкти дослідження виступають результатом взаємодії суб'єктів в юридично релевантній ситуації.

Відповідно до специфіки предмету дослідження, формуються і методологічні принципи аналізу феномену корупції. Вихідними положеннями тут виступають основні методологічні принципи вітчизняної психології: детермінізму, системності, єдності свідомості і діяльності, розвитку, історизму.

Принцип детермінізму створює передумови для розробки системи прогнозування корупційної поведінки, побудови принципів і методів її профілактики.

Корупція є системним явищем, і тому її вивчення потребує приватної методології, в тому числі – методів міждисциплінарного дослідження. При цьому логічно виходити з особливостей самого предмету дослідження, його інваріантних характеристик, застосовуючи принцип системності.

Згідно з принципом єдності свідомості і діяльності корупційну поведінку (діяльність) не можна розглядати поза контекстом свідомості суб'єктів влади, установок і змісту моральної свідомості, смислів і життєвих цілей.

Виявлення закономірностей формування і розвитку корупційних установок, мотивів та інших елементів корупційного свідомості дає можливість вивчати антикорупційну стійкість як особистісну властивість в її динаміці, залучаючи основні положення принципу розвитку.

Кожна епоха розвитку людства і специфіка конкретних соціальних умов істотно визначають якісні особливості, що формуються в онтогенезі психіки кожної людини. У дослідженні корупційної поведінки слід враховувати контекст історико-культурних чинників, їх інтерсуб'єктивність і деперсоніфіковану обумовленість, що продукується принципом історизму. Як зазначає Ю. А. Шаранов, «для того щоб вивчити і осмислити феномен корупції в контексті людської природи, необхідно встановити певні межі аналізу і розглядати корупцію з позицій соціокультурних умов і чинників, тобто з точки зору культурної парадигми» [1].

Теоретичний аналіз поняття «корупційна поведінка» вибудовується на основі базових концепцій провідних психологічних шкіл: психоаналітичної, когнітивістської, біхевіористської, гуманістичної, крос-культурної психології, парадигми діалектичної психології, психологічної теорії діяльності, концепції просоціальної поведінки, теорії соціальних установок особистості, соціально-психологічної теорії групи, тощо. Водночас захопленість приватною методологією призводить до локальності та поверхневості досліджень корупції як психологічного феномену, наприклад, використання положень психології руйнування в працях О. М. Богодухової, В. Г. Гордієнка та застосування механізму адаптивності особистості як провідного у формуванні корупційної поведінки у наукових пошуках Н. О. Гончарової, І. Ю. Кобозева, І. В. Костильова.

Визначення предмету дослідження і основних методологічних принципів спричиняє закономірне питання щодо вибору методів психологічного дослідження психологічних феноменів корупційної поведінки. В дослідженні психології корупції очевидні певні обмеження в використанні експериментальних схем дослідження (внаслідок їх сумнівної етичності). Це призводить до необхідності звернення до різних методів дистанційного аналізу, контент-аналізу, фокус-груп, проєктивних методик (наприклад, метод незакінчених речень), психосемантичного і психобіографічного методів.

Психологічне дослідження корупційної поведінки може базуватися на системі таких основних понять як «корупційна поведінка», «корупційний тиск», «антикорупційна стійкість» і «схильність до корупції».

О. В. Вановська пропонує наступні операціональні визначення цих понять:

– *корупційна поведінка* – це поведінка, спрямована на отримання вигоди в особистих цілях шляхом зловживання службовим становищем;

– *корупційний тиск* – сукупність зовнішніх і внутрішніх чинників впливу на посадову особу, що призводять до ситуації вибору між зловживанням владними повноваженнями для отримання вигоди в особистих цілях або відмовою від нього;

– *антикорупційна стійкість* – системна властивість особистості, що виявляється в здатності протистояти

корупційному тиску і здійснювати вибір між кримінальною і законслухняною поведінкою на користь останньої;

– *схильність до корупції* – особистісна схильність до вибору корупційного варіанту поведінки в ситуації корупційного тиску [2].

Водночас наведені поняття не вичерпують багатогранності дослідження корупції як психологічного феномену, тому понятійний апарат зазначеного предметного поля повинен бути розширеним.

В якості основних завдань дослідження корупційної поведінки та антикорупційної стійкості держслужбовців можна виділити такі:

– обґрунтування теоретичної моделі феномену корупційної поведінки суб'єктів державної влади;

– дослідження специфіки джерел корупційної поведінки і економічних злочинів в діяльності держслужбовців;

– створення рівневої класифікації соціально-психологічних регуляторів антикорупційної стійкості держслужбовців;

– розробку оптимальної структури соціально-психологічних регуляторів мотиваційної сфери держслужбовців, здатних вирішити конфлікт інтересів та узгодити особисті і суспільні цілі;

– емпіричне вивчення механізмів функціонування, прогнозування та регулювання мотивів морально-нормативної поведінки в діяльності держслужбовців;

– розробку методики виявлення антикорупційної стійкості з подальшою її апробацією і стандартизацією.

Таким чином, психологія як мультипарадигмальна сфера знання дає змогу застосовувати різні методологічні підстави, інтеграція яких досягається за рахунок розуміння суб'єкта як предмету дослідження.

Висновки. У межах психологічної науки корупція визначається як предмет дослідження, який кардинально відрізняється від предметного поля дослідження корупції в інших наукових галузях. Предмет дослідження корупції в рамках психологічної науки можна визначити як закономірності генезису і функціонування корупційної поведінки суб'єкта державної влади. Виділення категорії суб'єкта в якості предмету

дослідження корупційної поведінки дозволяє розглядати дане явище системно, що узгоджується з онтологічної сутністю корупції як системного явища. Узагальнення наявних наукових досліджень теоретико-методологічних засад аналізу корупції як психологічного феномену дозволяє стверджувати таке:

– нині теоретико-методологічні засади дослідження психології корупції знаходяться в активній стадії розвитку та ще не набули сталого, загальноприйнятого в науковій спільноті вигляду;

– наявні підходи до визначення предмета дослідження психології корупції в зарубіжному просторі тяжіють і центруються навколо категорії «особистість» із виокремленням окремих рис «корупціогенної особистості», що значно обмежую предметну область зазначеної проблеми;

– недостатність розробки теоретико-методологічних підвалин аналізу корупції як психологічного феномену призводить до локальності та поверхневості здійснюваних емпіричних досліджень прикладного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шаранов Ю. А. Коррупция в свете культурной парадигмы / Ю. А. Шаранов // Психология коррупции: анализ, теория, практика : тезы докл. межвуз. науч.-практ. конф. (Санкт-Петербург, 22 нояб. 2007 г.). – СПб., 2007. – С. 5–15.

2. Вановская В. О. Психология коррупционного поведения государственных служащих / В. О. Вановская. – М. : Юрайт, 2018. – 251 с.

REFERENCES

1. Sharanov, Iu.A. (2007). Korrupciia v svete kulturnoi paradigmy [Corruption in the light of the cultural paradigm]. *Psihologiiia korrupcii: analiz, teoriia, praktika, Psychology of corruption: analysis, theory, practice*: Theses of the inter-university scientific-practical conference. (pp. 5-15). SPB: HNUVS [in Russian].

2. Vanovskaia, V.O. (2018). *Psihologiiia korrupcionnogo povedeniia gosudarstvennyh slujashih* [Psychology of corruption behavior of public servants]. Moscow: Yurait [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 05.06.2018

Kazmirenko L. – Ph.D in Psychology, Professor, Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8812-7588>;

Kudermyna O. – Doctor of Psychology, Associate Professor, Head of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3325-3886>

Theoretical and Methodological Approaches to the Study of Corruption as a Psychological Phenomenon

The article presents a generalized analysis of the existing theoretical and methodological approaches to the study of corruption in psychological science. Analyzed critically foreign experience of scientific research on the phenomenon of corruption in the space of psychology. The main epistemological problems of the study of the psychology of corruption are highlighted. These include the definition of the subject matter, principles and empirical methods. Possible solutions to these problems are outlined. It has been reported that it is advisable to choose the subject of the research as a category "subject". It is argued that the initial provisions of the analysis of this problem should be the basic methodological principles of domestic and foreign psychology: the principle of determinism, system, unity of consciousness and activity, development, historicism. The theoretical analysis of the concept of "corrupt behavior" should be carried out on the basis of the basic concepts of leading psychological schools: psychoanalytic, cognitive, behavioral, humanistic, cross-cultural psychology, paradigm of dialectical psychology, psychological theory of activity, concept of social behavior, theory of social attitudes of personality, social and psychological group theories and the like. They allow you to define a specific subject of research and its conceptual apparatus. The generalization of the available scientific studies of the theoretical and methodological foundations of the analysis of corruption as a psychological phenomenon suggests the following: today the theoretical and methodological foundations of the study of the psychology of corruption are in an active stage of development. They do not have a permanent, generally accepted form in the scientific community; existing approaches to the definition of the subject of the study of the psychology of corruption in the foreign space are centered around the category of "personality". Separate features of "corruption-related personality" are highlighted. This significantly limits the subject area of this problem; the lack of development of the theoretical and methodological foundations of the analysis of corruption as a psychological phenomenon leads to the locality and superficiality of the applied empirical research.

Keywords: psychology of corruption; methodology; principles; categories; concepts.